

פתיתי סודות: מסמכים על הדיפלומטיה הסובייטית בשאלת תקומת ישראל

אורי ביאלר

Israel Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Israel State Archive, Russian Federal Archives, The Cummings Center Tel Aviv University, Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941-1953*, Frank Cass, London 2000, 2 vols., 973 pages

העימות בין חשאיות לפומביות הוא אחד המאפיינים הבסיסיים של הדיפלומטיה במאה ה-20. עד לתקופה זו השליטים הם שהחליטו על יציאה למלחמות ועל סיומן, וכן ניהלו את מדיניות החוץ ב'חדרים אפופי עשן' ללא צורך להסביר את פעולותיהם לאזרחי מדינותיהם. הם סברו שתחומים אלו הם באחריותם הבלעדית, ותמכו בהם בראייתם זו, מסיבות מקצועיות, גם המנגנונים הפקידותיים שניהלו תחומים אלו. המציאות הזאת, שמדגים אותה היטב ניהול מדיניות החוץ של גרמניה בראשותו של אוטו פון ביסמארק בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-19, החלה להשתנות לקראת סוף אותה מאה, במיוחד ממלחמת העולם הראשונה ואילך. זאת, כאשר נזקקו השלטונות לתמיכה ציבורית רחבה יותר, שהותנתה בשיתופו של הציבור במידע על מדיניות החוץ ובהקטנת הסודיות סביבה. תוצאת העימות בין חשאיות לפומביות היתה אפוא נכונות רבה יותר של הממשלות לחשוף את סודות מדיניות החוץ על בסיס שוטף, ובמיוחד סודות מן העבר.¹

למעשה, חשיפה שיטתית של מסמכים דיפלומטיים היסטוריים החלה כבר במחצית המאה ה-19 כאשר החלו האמריקנים לפרסם באופן קבוע את *Foreign Relations of the United States (FRUS)*. הקומוניסטים, שעלו לשלטון ברוסיה ב-1917, נתנו דחיפה למגמה זו כאשר חשפו באופן סלקטיבי ומכוון מסמכים מדיניים מתקופת הצאר, כדי להצדיק את פרישתה של ברית המועצות מהמלחמה. מנהיגי גרמניה הוויימאריה תמכו בכיוון זה חצי עשור לאחר מכן, כאשר פרסמו סדרה של כרכים על הדיפלומטיה הגרמנית שהולוכה למלחמת

1. על נושא זה ראו: Keith M. Wilson (ed.), *Forging the Collective Memory: Government and International Historians through Two World Wars*, London 1995

פתיתי סודות: מסמכים על הדיפלומטיה הסובייטית

העולם הראשונה, כדי לנקות את מדינתם מבלעדיות האשמה לפריצת המלחמה ובכך למוטט את הבסיס המוסרי של חוזה ורסאי. מלחמת העולם השנייה האיצה את תהליך החשיפה, כאשר תפסו בעלות-הברית את מסמכיהן המדיניים של גרמניה ושל יפן ופתחו אותם למחקר. עובדה זו וההחלטה האמריקנית לצמצם את תקופת הצינון של המסמכים הדיפלומטיים שלהם מחמישים לשלושים שנה האיצו גם הם התנהגות דומה של מדינות אחרות.² התוצאה המצטברת היתה פתיחתם של ארכיונים ממשלתיים במדינות רבות בגוש המערבי, שאפשרה החל בשנות השישים של המאה ה-20 מחקר היסטורי על מהלכים דיפלומטיים בעבר הלא רחוק.

ההתפתחות האחרונה בתחום זה באה בעקבות קריסתה של ברית-המועצות והליברליזציה של מדינות מזרח אירופה, שאפשרו לראשונה בהיסטוריה פתיחה, אמנם חלקית ולא אחידה, של ארכיונים עשירים במיוחד. (ארכיון משרד החוץ הרוסי לשנים 1917-1999 מכיל לפי הדיווחים הרשמיים למעלה ממיליון ורבע תיקים).³ התפתחות זו אפשרה לראשונה הצלבת מידע ממקורות רבים ועריכת מחקר רב-ממדי וכולל של תולדות היחסים הבין-לאומיים במאה ה-20. המחקר אמנם עדיין בחיתוליו אך מבטיח ללא ספק פירות משמעותיים.⁴ לידתו של קובץ המסמכים הדיפלומטיים על יחסי ישראל וברית-המועצות בשנים 1941-1953, הנסקר כאן (להלן: יחסי ישראל וברית-המועצות), קשורה בחלקה להתפתחויות ההיסטוריות הללו. מדינת ישראל אימצה את 'חוק שלושים השנה' כקריטריון בסיסי לחשיפת מסמכים, וכבר בשלהי שנות השבעים ניתן לחקור את מהלכי הדיפלומטיה הישראלית בשנותיה הראשונות של המדינה. חידוש הקשר הדיפלומטי בין ישראל לרוסיה ב-1991, לאחר ניתוק של 25 שנה לערך, ורצונה של רוסיה לתת ביטוי סמלי לקו החדש ולפתיחות ללא תקדים שגילתה לפתיחתם של מסמכים המדיניים – כל אלו עמדו מאחורי יוזמתם של פרופסור גבי גורודצקי, אז ראש מכון קמינגס באוניברסיטת תל-אביב, ושל אריה לוי, שגריר ישראל במוסקבה באותם ימים, ליוזם כבר ב-1991 פרויקט-מחקר משותף עם האקדמיה הלאומית למדעים במוסקבה לצורך כתיבה משותפת של תולדות היחסים בין שתי המדינות. משלחת אקדמית ישראלית (שכותב שורות אלו נמנה עמה) ביקרה לשם כך בבירה הרוסית, אך לא הצליחה לקדם את הנושא. עם זאת, המגעים שהתנהלו בין מוסקבה לירושלים בשנתיים הבאות הוליכו בסופו של דבר לחתימתו בשנת 1993 של הסכם ממשלתי להפקת ספר

2. על הפרספקטיבה הבריטית, שהשפיעה בדיעבד על הפרקטיקה הישראלית, ראו: Uri Bialer, 'Telling the Truth to the People: Britain's Decision to Publish the Diplomatic Papers of the Inter-War Period', *Historical Journal*, 2 (1983), pp. 349-367

3. מידע זה הציג פאבל סטאגני, מנהל המחקר ההיסטורי במשרד החוץ הרוסי, בהרצאתו בכנס של אגודת עורכי תעודות היסטוריות של משרדי חוץ, שנערך בווישינגטון באביב 2001.

4. על החומר שנחשף בארכיונים הרוסיים ועל משמעותו ההיסטוריוגרפית ראו בין היתר: 'Symposium: Soviet Archives; Recent Developments and Cold War Historiography', *Diplomatic History*, 21, 2 (1997), pp. 215-305

שיתעד בעזרת מסמכים מן הארכיונים של שתי המדינות את השלבים הראשונים של היחסים ביניהן. הפרויקט, שהשתתפו בו שני משרדי החוץ, אנשי אקדמיה ועובדי ארכיונים בארץ וברוסיה, הושלם כעבור שבע שנים והתוצאה היא הספר יחסי ישראל וברית-המועצות. כדי להעריך נכונה את תרומתו של הספר יש להכיר בין השאר את מעלותיו וחסרונותיו המבניים. החשובה בין מעלותיו היא היותו פרסום רשמי של שתי המדינות, ומשום כך הוא נהנה מנכונותן לחשיפה של חומר ארכיוני, ובעיקר מהסכמתן העקרונית לשתף-פעולה בתהליך בחירת החומר. נכונות זו היתה יוצאת-דופן רק במקרה הרוסי, שהרי ארכיון המדינה של ישראל חשף כבר בראשית שנות השמונים את מרב הדוקומנטציה הישראלית המופיעה בספר, ואף פרסם מאז חלקים ממנה בסדרה האיכותית המתמשכת תעודות למדיניות החוץ של ישראל. הסכמתה של רוסיה לפרסם סדרה מדעית של מסמכים מדיניים שלה, היוצאים מטעמה ומתעדים באופן שיטתי, גם באמצעות מסמכים ישראלים, את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל, היא יוצאת-דופן אם כי לא ראשונית לגבי יחסי החוץ שלה.⁵ שני הצדדים השותפים לפרויקט נתנו ביטוי מלא למחויבותם לטיפול מקצועי קפדני בו בהפקידם אותו בידי פרופ' יעקב רואי מאוניברסיטת תל-אביב וד"ר יהושע פרוינדליך מארכיון המדינה בירושלים, העוסקים ומפרסמים בתחום שנים רבות, ובידי שלושה מבכירי הארכיברים הרוסים. העריכה המעולה שזכו לה המסמכים המתפרסמים בקובץ והאפרט המדעי המצוין הם לדעתי נקודות זכות בולטות של הפרסום. עם זאת, אין בקובץ ביבליוגרפיה מלאה של ההיסטוריוגרפיה המטפלת בצד הישראלי.

אחד החסרונות המשמעותיים ביותר הוא בחירת המסמכים המתפרסמים בספר.⁶ הרוסים עמדו על כך שהמקור הבלעדי יהיה מסמכים של משרדי החוץ של שתי המדינות וסירבו בעקשנות להרחיב את היריעה. גישה זו, המוצאת במידה רבה ביטוי גם בפרקטיקה הכללית הנהוגה כיום במחקר הארכיוני המתנהל במוסקבה, נובעת מסירובם השיטתי של הרוסים לחשיפה משמעותית של מסמכי הפוליטיברו (הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית) ושל מסמכי הנשיאות (הארכיון של סטלין). הואיל וברור שחלק מרכזי בעיצוב האסטרטגיה

5. קדם לפרסום המשותף עם ישראל אוסף דומה שתיעד את היחסים בין רוסיה לשווייץ. ראו: *Suisse-Russie, contacts et ruptures, 1813-1955: Documents tirés des Archives du Ministère des Affaires étrangères de Russie et des Archives fédérales suisses* (Choisis, annotés et présentés pour l'édition suisse par Antoine Fleury, Danièle Tosato-Rigo, pour l'édition russe par Julia Basenko, Viaceslav Ovcinnikov, Petr Pronicev), Editions Paul Haupt, Berne, Stuttgart, Vienne, Berne 1994. יש גם להוסיף כי צ'כוסלובקיה ורומניה כבר הוציאו קובצי מסמכים דיפלומטיים שלהם המתעדים את היחסים עם ישראל, אך לא במסגרת פרויקט משותף הכולל גם חומר ארכיוני שלה. ראו: *Cekoslovensko a Izrael v letech 1945-1956: Dokumenty* (K vydání připravili Marie Bulinová, Jifri Dufek, Karel Kaplan a Vladimír Stosar), Praha 1993; *Ministerul Afacerilor Externe, Directia Arhivelor Diplomatice, Romania-Israel 50 De Ani Relatii Diplomatice*, vol I, 1948-1969, Bucuresti 2000.

6. הניתוח שלהלן מסתמך על מידע פרטי.

המדינית של ברית-המועצות בכלל וכלפי ישראל בפרט מצא את ביטויו דווקא במסמכים האלה, אין ספק שהצד הרוסי בסיפור אינו מוצג במלואו. יתר-על-כן; עמידתם הנחרצת של הרוסים על עיקרון זה הכתיבה כאמור את מימושו גם על-ידי הצד הישראלי, ולכן לא ניתן במסמכים ביטוי הולם לחומר רב-החשיבות הנמצא, לדוגמה, במרכזי מפלגות השמאל הישראליות (מפא"י, מפ"ם והקומוניסטים) בתקופת הבראשית של המדינה ובפרוטוקולים של דיוני ממשלת ישראל, הפתוחים לעיון בארץ. הרוסים אף סירבו בכמה מקרים בעקשנות להיענות לבקשות ישראליות לחשוף חומר ספציפי, שנמצא בארכיון משרד החוץ שלהם, המתעד יחסים בין שני הצדדים (המקרה הבולט קשור לביקורו בארץ, לפני הקמת המדינה, של שגריר ברית-המועצות בלונדון איבן מאיסקי). הם אף היו עקיבים בסירובם לאפשר לנציגי ישראל בפרויקט לבקר בארכיון משרד החוץ שלהם, וגם לא אפשרו להם לעיין בקטלוגים הקשורים לנושא. בכמה מקרים הם אף חזרו בהם מהסכמות קודמות לכלול בקובץ מסמכים מסוימים. במקרים אחרים, כגון התכתובות מאירות העיניים בין מוסקבה לנציגותה באו"ם בשנת 1947, הפעילה ישראל כשנתיים לחץ אולטימטיבי כבד ברמה הגבוהה ביותר, שאיים לשתק את הפרויקט כולו ובסופו של דבר גבר על ההתנגדות הרוסית. על אף המגבלות שצוינו כאן, התוצאה המצטברת של המגעים בין נציגי שתי המדינות בנוגע למסמכים שפורסמו היא חיובית מבחינה היסטוריוגרפית. בקובץ יש חומרים ארכיוניים שבזכות כמותם ואיכותם זהו ספר חובה לכל מי שמתעניין בנושא הספציפי בפרט ובמדיניות החוץ של ברית-המועצות ושל ישראל בכלל מתחילת שנות הארבעים עד ראשית שנות החמישים.

כדי להעריך את תרומתו של הקובץ יש לציין שהקווים העיקריים של יחסי ברית-המועצות וישראל בשנות הארבעים ועד ניתוקם כבר נותחו בכמה מחקרים היסטוריים אוטוריטיביים.⁷ עם זאת, בזמן כתיבתם של כל המחקרים שפורסמו עד ראשית שנות התשעים לא היתה לכותביהם נגישות למלוא החומר הארכיוני של המוסדות הציוניים עד הקמת המדינה,⁸ לחומר המדיני של ישראל,⁹ וכמובן למסמכים הרוסיים. התגברות על חלק מהקשיים האלה לאחר מכן יצרה היסטוריוגרפיה המאפשרת להציג את המרכיבים העיקריים ואת ההשתלשלות הבסיסית של היחסים בין שתי המדינות. מחקרים אלו מתארים את מצוקתה של הציונות, שנוצרה בעקבות הסגר הקומוניסטי שהוטל על יהדות רוסיה ובעטייה של המלחמה האידאולוגית שניהלה מוסקבה נגד הציונות החל ב-1917, ואת הנסיונות שעלו בתווה למצוא נתיבות

7. החשוב שבהם הוא Yaacov Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice: The USSR and Israel* 1980 New Brunswick, NJ 1947-1954. מחקרים אחרים ראו בין היתר בביבליוגרפיה המצויה בקובץ.

8. דוגמה למחקר שלא סבל מחיסרון זה ראו: Joseph Heller, *The Birth of Israel 1945-1949: Ben-Gurion and his Critics*, Gainesville, FL 2000

9. היתרון הטבעי של המחקרים המאוחרים ראו: Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation 1948-56*, Cambridge 1990; Gabriel Sheffer, *Moshe Sharett: Biography of a Political Moderate*, Oxford, NY 1996

לשינויו של מצב זה, במיוחד לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות בקיץ 1941. השינוי בגישה הסובייטית, שהתבטא בתמיכה בהקמת מדינה יהודית כעבור שש שנים, זכה לפרשנויות רבות ולהתבססותו של הסבר גאו-אסטרטגי: רצונם של הרוסים שהקמת מדינה יהודית תבטיח את יציאתם של הבריטים מאזור מפתח במזרח התיכון. לתמיכה עד מאי 1948 וגם לאחר מכן היו ביטויים בזירה הפוליטית, באו"ם ומחוץ לו, ובתחום אספקת הנשק (שמכרה צ'כוסלובקיה לישראל). גם היום ברור שתמיכה יקרת ערך זו והתקווה לפתיחת שערים להגירה יהודית מסיבית היו גורמים חשובים שהשפיעו על מדיניות האי-הזדהות של ישראל בתחום הגלובלי בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים. זאת ועוד: ההיגיון של חוסר פעולה אינטנסיבית של ישראל למען עליית יהודי ברית-המועצות באותן שנים נבע מהתנגדותה הקטגורית של ברית-המועצות ליציאת יהודים משטחה מזה, ומהסכמתה שלא להפריע לפעולות, חלקן מוצלחות, ליציאת יהודים מארצות מזרח אירופה מזה. גם את התקררות היחסים בין שתי המדינות משלהי מלחמת העצמאות ואילך ניתחו ההיסטוריונים, שייחסו אותה במידה רבה למסקנות שהוסקו בקרמלין אם בהקשר של יהודי ברית-המועצות אם בהקשר של המלחמה הקרה וגישתה הפרו-מערבית של ישראל. העימות הפוליטי הפנימי בישראל בין מפא"י למפ"ם, שהיה קשור לנושאים אלו והגיע לשיאו בראשית שנות החמישים בעקבות 'משפטי הרופאים' ו'משפטי פראג', הוכר זה מכבר כמרכיב חשוב, בפרספקטיבה של ירושלים, בהתפתחויות שהסתיימו בהחלטתה של ברית-המועצות לנתק את היחסים הדיפלומטיים ב-1953; יחסים שאמנם חודשו שנה לאחר מכן. התסכול הישראלי עקב כשלון המאמצים לנרמל את היחסים עם רוסיה הקומוניסטית משמש אף הוא מוקד למחקרים היסטוריים וספרי זכרונות.

אם כן, מה מחדשים המסמכים בקובץ זה? עד כמה הם משנים פרספקטיבות היסטוריוגרפיות קיימות ומהי תרומתם ההיסטורית? היקפו של הקובץ והרב-ממדיות של הנושאים שהוא מטפל בהם אינם מאפשרים התמודדות מפורטת וראויה עם מכלול הנושאים האלה ומאלצים אותנו להסתפק כאן במספר הערות כלליות. לכותב שורות אלו חידשו בעיקר המסמכים הרוסיים, היות שכאמור החומרים הארכיוניים הישראליים הותרו לעיון כבר לפני כעשרים שנה. החשובים שבמסמכים האלה מעניקים אפשרות לבחון חלק מהפרספקטיבה הסובייטית הפנימית בתהליך שהוליך לשינוי הדרמטי במחצית 1947 - מעמדה אנטי-ציונית מסורתית להכרה בזכותם של היהודים להקים מדינה יהודית בפלסטינה, ולשיתוף-פעולה מדיני יוצא-דופן עם ההנהגה הישראלית למימושה של מטרה משותפת זו. החומר הסובייטי שנחשף בקובץ אמנם אינו מאפשר בדיקה מעמיקה של תהליך זה, אך יש בו כמה מסמכים מרתקים ומחדשים. הם מלמדים שהשינוי הדרמטי בעמדת ברית-המועצות אירע סמוך מאוד לנאומו של אנדרי גרומיקו בעצרת הכללית של האו"ם במאי 1947, ובו ניתן ביטוי פומבי ראשוני לעמדה זו. מתכתובת פנימית במשרד החוץ הסובייטי מסתבר שהעמדה שגובשה במחלקת המזרח התיכון כבר בראשית מרס היתה להמליץ באו"ם על הקמת מדינה 'דמוקרטית' דו-לאומית בפלסטינה עם סיום המנדט הבריטי, שתשמור על זכויות כל תושביה על-ידי חוקה שיחוקק האו"ם (יחסי ישראל וברית-המועצות, עמ' 168-171). במחצית אפריל עדיין נשמר

הקו העקרוני הזה, אך במסמך פנימי של מחלקת המזרח התיכון נכתב לראשונה כי האוכלוסייה הערבית והאוכלוסייה היהודית של פלסטינה 'בשלות לעצמאות מדינית מלאה וליצירת מדינה ערבית ומדינה יהודית' (עמ' 180). חודש לאחר מכן הבהיר גרומיקו את עמדתה הרשמית של ברית המועצות, שאמנם דבקה בהמלצה העקרונית להקים מדינה אחת בפלסטינה אך הסכימה רשמית, לראשונה, כי אם לא יתאפשר הדבר יש לקבל את הפתרון של חלוקה לשתי מדינות (עמ' 195). כעבור שבועות מספר הסביר שר החוץ של ברית המועצות מולוטוב לסגנו בצורה מפורשת, דבר שלא היה ידוע עד לפרסום קובץ זה, את הרציונל של הקו הסובייטי: 'הונענו משיקולים טקטיים בהציענו את האופציה הראשונה לפתרון בעיית פלסטינה - הקמת מדינה דו-לאומית. לא רצינו לקחת את היוזמה להקמת מדינה יהודית, אבל האופציה השנייה [...] - הקמת מדינה יהודית עצמאית - מיטיבה לבטא את עמדתנו' (עמ' 227). עם זאת, המסמכים בקובץ מלמדים שהקו החדש לא היה מקובל על כולם במסד הסובייטי. הנציג הדיפלומטי של ברית המועצות בעיראק נתן לכך ביטוי זהיר, אמנם לא במפורש, כשמנה בראשית נובמבר 1947 את חסרונותיו הרבים של קו זה לעומת יתרונותיו הספורים (עמ' 240). על אף הגילויים האלה, תהליך קביעת המדיניות הסובייטית בנושא זה נשאר בעלטה גם לאחר קריאת הקובץ. עם זאת, מכאן ואילך המסמכים מתעדים שיתוף-פעולה אסטרטגי בין הצדדים, אשר חלק מממדיו לא נחשף עד כה. בשלהי אוקטובר 1947 נכתב במסמך פנימי של משרד החוץ הסובייטי: '[אנו חייבים לקבל חוות דעת יהודית] בכל השאלות החשובות הקשורות לפלסטינה' (עמ' 234). שלושה חודשים לאחר מכן, כדי למנוע הרעה במצבו הצבאי של היישוב, אישר מולוטוב פנייה לראש ממשלת צ'כוסלובקיה להימנע ממכירת נשק לסוריה (עמ' 256).

הסובייטולוגים היו חלוקים בשאלה מדוע החליטה ברית המועצות לצנן את היחסים עם ישראל. מול אלו שהדגישו את הגורם היהודי בברית המועצות כשיקול מרכזי, ולכן הבלויטו את גל ההתקפות האנטישמיות באותה תקופה, זיהו אחרים את השינוי בשיקולים גאו-פוליטיים שמקורם בעיקר במלחמה הקרה. המסמכים בקובץ אינם נותנים תשובה מוחלטת לשאלה זו. עם זאת, נראה שהגורם היהודי אינו בולט בהם אלא מודגש הרקע הגלובלי של המדיניות של ברית המועצות. לשון אחר: השיקול המכריע לתמיכה בהקמת מדינה יהודית - סילוקה של בריטניה מפלסטינה - לא היה כרוך בהכרח ביחסי ידידות חמים עם מדינת ישראל הצעירה לאחר הקמתה. יתר-על-כן: במוסקבה הגיעו למסקנה הדפיניטיבית, כבר בשלהי מלחמת העצמאות והרבה לפני מלחמת קוריאה, כי על-אף הכחשותיה החליטה ישראל לקשור עצמה למערך הבין-לאומי המערבי האנטי-סובייטי. ייתכן שמסמכי הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית מציינים תמונה שונה, אך לצערנו מקומם נפקד מן הספר. הקובץ מאפשר הצצת-מה לנבכי תהליך קבלת ההחלטות הסובייטי, מעבר למהפך שביטא נאומו של גרומיקו, שהיה רלוונטי גם לגבי הוויכוח ההיסטורי הכללי בין הסובייטולוגים. רובם מייחסים שליטה, מעורבות ובקרה מוחלטים של סטלין על מכלול יחסי החוץ של ברית המועצות בשנות הארבעים ועד למותו ב-1953. לעומת זאת, חלקם מזהים עצמאות מסוימת של גורמים במסד הסובייטי, שנבעה אולי גם מאי-יכולתו של שליט זה להקיף

מכלול גדול כל כך. הקובץ נותן תמיכה ברורה לקבוצה הראשונה. מסתבר שראשי משרד החוץ של ברית המועצות נועצו בסטלין ונזקקו לאישורו בשאלות מדיניות גדולות, כמו המדיניות בשאלת פלסטינה באו"ם לאחר הצהרת גרומיקו והצעת שרת להזמין לארץ, ובשאלות קטנות, כמו אישור מינויו של זלמן שזר כיו"ר לצירת ישראל הראשונה במוסקבה גולדה מאיר. הוא אף קבע בנושאים פרוגרמטיים-אידאולוגיים שהיו קשורים למדיניות החוץ, כמו עיתוי ותוכן מאמרו המפורסם של איליה אהרנבורג, שפורסם בעיתון פראבדה ב־21 בספטמבר 1948. תוכנו של מאמר זה שנועד לישראל ביטא את הקו האנטי־ציוני המובהק והחריף של ההנהגה הסובייטית ושלל קטגורית את התביעה לעליית יהודי ברית־המועצות לארץ־ישראל.

כאשר החליטו שלטונות רוסיה בראשית שנות התשעים לפרסם מסמכים על יחסי ברית־המועצות עם ישראל, העדיפו להסתפק רק באלה שעוסקים בקשרים ההדדיים הפורמליים, כלומר, הם נתנו למונה יחסים דיפלומטיים פירוש מצמצם המקטין את פוטנציאל החידוש שיש לקובץ. שתי דוגמאות ימחישו זאת. האחת – העלייה ממזרח אירופה; הדוגמה השנייה – הקשר הסובייטי־ערבי. אין ספק שההכרה של ברית־המועצות בזכותם של היהודים להקים מדינה יהודית ותמיכתה במאבק המדיני באו"ם לקראת מאי 1948 ואחריו היו בגדר הישגים היסטוריים לישראל. עם זאת, אין לשכוח שמבחינה אופרטיבית יומיומית השקיעו אז קברניטי המדינה מאמץ רב יותר להבטיח עלייה ממדינות הגוש המזרחי (פולין, הונגריה ורומניה), שהיו תחת שליטה סובייטית. ביחסי ישראל וברית־המועצות חסר מידע על המגעים השוטפים בין מוסקבה למנהיגי הגוש המזרחי בסוגיית העלייה היהודית. הוא גם אינו מספק שום מידע משמעותי על הקשר של ברית־המועצות עם מדינות ערב לאורך התקופה בסוגיית יחסיה עם ישראל. עם זאת, המסמכים הרוסיים המתעדים את פעילות הצירות הסובייטית בתל־אביב מטילים אור חדש על הפרספקטיבה של מוסקבה ברמת היחסים השוטפים בין שתי המדינות. הצירות, שהיתה עוינת במיוחד את ישראל,¹⁰ ובמחצית 1952 אף המליצה על מלחמה פוליטית של ממש בה, רצתה מאוד להשיג מודיעין ואת זאת מימשה במידה רבה, אף־על־פי שלפחות פעם אחת נזפה בה מוסקבה על כשלונה לעשות זאת.¹¹ החומר המתפרסם בקובץ מוכיח כי היו לצירות מקורות מידע יקרי ערך, בין השאר ראשי מפ"ם שסיפקו לה מידע סודי ומסווג – וככל מה שניתן ללמוד מהפירוט והדיוק שבמידע זה, לא יפתיע את כותב שורות אלו לדעת שהוא כלל גם מסמכים של ממש – על דיוניה השוטפים של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת.¹²

10. ראו למשל: תזכירו של מיכאל פופוב, מזכיר שני בצירות בתל־אביב בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים, יחסי ישראל וברית־המועצות, עמ' 562-570.

11. ראו: דיווחו הפוליטי של הציר הרוסי בישראל לשנת 1950, שם, עמ' 694 וכן עמ' 806; מכתבו של גרומיקו לירשוב, שם, עמ' 752.

12. ראו דיווחו של ירשוב על 'דו"ח של ריפטין', שם, עמ' 589. ראו גם מידע כמעט מילולי על מהלך הדיונים בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת, עמ' 660-663. בשיחה שקיימתי עם פופוב, בקיץ 1991 במוסקבה, שאלתי אותו כיצד השיגו מידע על ישראל באותן שנים. תשובתו המחויכת של הדיפלומט הוותיק היתה שהם לא נדרשו למאמץ גדול: 'אנשי מפ"ם צבאו על פתחנו'. ראוי לציין כי אין זו הפעם הראשונה

פתיתי סודות: מסמכים על הדיפלומטיה הסובייטית

ברור שפעלו אז בארץ גם מרגלים רוסים שסיפקו מידע חשוב, אך הספר אינו מטיל אור על כך.¹³

לאחר קריאת הקובץ נשאר סימן שאלה מעניין לגבי עניין שאינו מוזכר עד כה בספרות העוסקת בנושא, והוא היעדרו של נספח צבאי מסגל הצירות הסובייטית בארץ באותן שנים בעוד נספח צבאי ישראלי שוגר למוסקבה. כידוע, הרוסים הקפידו מאוד לאייש תפקיד זה בנציגויותיהם וגם היו מודעים היטב למשמעויות המיוחדות של לידתה של ישראל במלחמה ולסכנות הצבאיות הניצבות לפניה. יהיו סיבות הדבר אשר יהיו, סביר להניח שהיעדרו של נספח צבאי לא פגם משמעותית ביכולתם להשיג מודיעין בטחוני בארץ.

מכל מקום, הערכותיה של הצירות מלמדות על היכרות טובה יחסית של מרכיבי הפוליטיקה, החברה וההנהגה הישראלית, ויכולת אבחנה חדה לגבי רתיעתה וחששה של ירושלים מקשירת יחסים אסטרטגיים עם מוסקבה, שבאו לידי ביטוי בפנייתה הלא כנה למוסקבה, בשלהי 1948, בבקשה לרכישת נשק, פנייה שמוסקבה דחתה.¹⁴ מאידך, הערכותיה

שנחשפים מסמכים רוסיים המלמדים על העברתו של מידע מדיני-בטחוני על-ידי אנשי מפ"ם לצירות הסובייטית בישראל. כבר ב-1992 מצא חוקר באוניברסיטת באר-שבע, ששקד על עבודתו בארכיונים במוסקבה, חומר כזה שהתמקד בפעולתו של משה סנה. עובדה זו ותוכן המסמכים הללו נסקרים במאמרו של מאיר אביזוהר 'מהלכי הפרו-סובייטיים של משה סנה ב-1949 - הדרך אליהם, הרקע והמניעים האידיאולוגיים', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 399-404. עם זאת, יחסי ישראל וברית-המועצות מרחיב בהרבה את היריעה ואף מגלה, בין היתר, שסנה לא היה יחיד בנכונותו לדווח סודות מדינה. השאלה מדוע התירו הרוסים לפרסם בקובץ מסמכים המתארים העברה שיטתית של מידע זה לצירותם נותרת ללא מענה.

13. ראו: איסר הראל, ריגול סובייטי, תל-אביב 1987.

14. ראו למשל: יחסי ישראל וברית-המועצות, עמ' 534-538, 540, וכן עמ' 400-401, 409-410. טיעון זה הועלה לראשונה לפני למעלה מעשרים שנה, בספרו האוטוביוגרפי של יוחנן רטנר חיי ואני, תל-אביב 1979. האפשרות המעשית שישראל תוכל לפנות בבקשת רכש מברית-המועצות הועלתה לראשונה באוקטובר 1948 בשיחה במוסקבה בין רטנר לגנרל אנטונוב. בן-גוריון התבקש להעביר לנציג הישראלי רשימת ציוד צבאי. ראש ממשלת ישראל נזקק ללא פחות מארבעה שבועות כדי להעביר לרוסים רשימה רכש ענקית: 45 טנקים מסוג T-34, כולל תחמושת רבה וחלקי חילוף, 25 טנקים קלים, 24 תותחי שדה מתנייעים 75 מ"מ, 180 תותחי נ"מ קלים, 72 תותחי נ"מ כבדים, 80 תותחים נגד טנקים, 24 תותחי 'הוביצר', 50 מטוסי קרב, כולל חלפים, 24 מפציצים קלים, מטוסי סילון [!] (לא צוינו מספרים) ורקטות. אין לדעת אם האמין בן-גוריון שהרוסים ייענו לבקשת רכש כזאת או קיווה שתידחה. חשוב לציין בהקשר לאפשרות השנייה שתי עובדות. האחת, בתקופה זו לא היה צה"ל וקוק ככל הנראה לכמות רבה כל-כך של נשק כדי להכריע במלחמה. ראו: Amitzur Ilan, *The Origin of the Arab-Israeli Arms Race: Arms, Embargo, Military Power and Decision in the 1948 Palestine War*, London 1996. ברור שגם אם היו הרוסים מתגברים על היסוסים מדיניים כבדים ושוברים בגלוי את אמברגו הנשק שהטיל האו"ם על פלסטין והיו נותנים לעסקה עם ישראל 'אור ירוק', הנשק שלהם לא היה מגיע במהירות מספקת כדי להשפיע על מהלכי המערכה הצבאית בסוף 1948 ובראשית 1949. יתר-על-כן: התממשותו של סיוע כזה טמנה בחובה סכנה משמעותית. כאמור, קשה לדעת מה חלף בראשו של בן-גוריון כשהגיש את הרשימה. עם זאת, נראה שמומי משרד החוץ וסביר להניח גם ראש הממשלה עצמו היו מודעים לתוצאות הבלתי-רצויות שהיו כרוכות בתמיכה פוליטית רבתה של הסובייטים במדינת ישראל

של הצירות היו מוטעות באשר ליחסים עם המערב, שאמנם היו משאת־נפש עקרונית של חלק מן ההנהגה הישראלית, אך לא הוגשמה כלל עד שנת 1953. ההערכות הרוסיות היו סטראוטיפיות ושטחיות לגבי הבסיס הרעיוני והפעולה המעשית של מפלגת השלטון בתחומי חברה וכלכלה.¹⁵ מעבר למאמץ להשגת מודיעין השקיעה הצירות הרבה אנרגיות בהפצת התרבות הרוסית, בעיקר באמצעות VOKS¹⁶ ו'הליגה ליחסי ידידות עם ברית־המועצות', שהיתה נאמנה לכו',¹⁷ ונסיונות נמרצים להשיג הכרה בבעלותה על נכסי הכנסייה הרוסית האורתודוקסית בארץ, במיוחד בירושלים. נכסים אלו היו אמורים לשמש בסיס לפעילות מדינית באזור, ובמיוחד לתביעה להכרה במעמדה המסורתי החשוב של רוסיה במקומות הקדושים. לכן גם התערבה לעתים תכופות במאבק שניהלה הכנסייה הרוסית האורתודוקסית בארץ כנגד הוותיקן.¹⁸

לסיכום: אוסף המסמכים הזה מספק הודמנות יוצאת־דופן לעקוב בצורה שוטפת ומסודרת אחר המשחק הדיפלומטי בין ברית־המועצות למדינת ישראל ואחר התפתחות ההערכות והגישות לקראת שיאו של העימות המדיני ביניהן, שסופו ב־1953 בניתוק היחסים המדיניים. תרומתו של הקובץ חורגת מן התחום ההיסטוריוגרפי הצר, החשוב כשלעצמו, והוא יכול לשמש אמצעי מתודולוגי ייחודי ללימוד והוראה של יחסים בין־לאומיים. יש רק לקוות שהשותפים לפרויקט יחסי ישראל וברית־המועצות ימצאו את האנרגיות הנדרשות להשלים אותו בכרך נוסף שיעסוק ביחסים בין המדינות עד לתקופה שהסתיימה בשבר הגדול ביניהן לאחר 1967. היסטוריונים יוכלו אולי ללמוד ממנו לא מעט במיוחד אם הצד הרוסי יממש בצורה רחבה ממה שעשה בפרויקט הנוכחי את זכות האזרח לדעת ויגלה בהתאם נכונות גדולה יותר לחשוף את סודותיו הדיפלומטיים.

- הצעירה. תמיכה זו היתה עלולה, כך האמינו, לעודד את הבריטים ובמיוחד את האמריקנים להגיש סיוע רב יותר לצד הערבי ולנקוט קו אנטי־ישראלי בוטה. ראו: תזכיר של איתן, לבבי, הרצוג, ברמן וששון, 26 במרס 1948, יחסי ישראל וברית־המועצות, עמ' 266. אין ספק שההנהגה הישראלית היתה מודעת לכך שהיענות ולו חלקית של סטלין לבקשות הרכש שהגיש בן־גוריון בנובמבר 1948 לא היו יכולות אלא לעורר תגובות פוליטיות מסוכנות עוד יותר בווינגטון ובלונדון. ההערכה הפנימית שלאחר מעשה של משרד החוץ הסובייטי, שהועברה לגרומיקו בשלהי ספטמבר 1949 וקבעה כי 'היהודים לא הגישו את בקשות [הרכש] ברצינות' (עמ' 540), מבטאת לכן לדעתי אמת היסטורית.
15. בדיון־חשבון מראשית מרס 1950 קובע הציר בתל־אביב: 'מנהיגי מפא"י' בן־גוריון, שרת, אהרונוביץ ולוביאנקר אינם שונים מאטלי, בוין, בלום ושומאכר', שם, עמ' 613.
16. דיון־חשבון של גוף זה ראו: יחסי ישראל וברית־המועצות, עמ' 767-768. VOKS (Vsesoiuznoe Obschestvo Kul'turnykh Sviazei s Zagranitsei) – החברה ליחסי תרבות עם מדינות זרות נוסדה ב־1925 ושימשה בהדרכת משרד החוץ הסובייטי מכשיר לתעמולה תרבותית.
17. שם, עמ' 538.
18. שם, שם.